

Незважаючи на відзначені слабкі місця публікації, вміщеної в «УІЖі», необхідно підкреслити, що ідеї і підходи автора з успіхом можуть бути використані у ході

дальшої розробки проблем творчого втілення ленінських положень про роль якісного складу партії в умовах перебудови.

Одержано 17.07.90.

А. І. Зубарева (Донецьк), Н. І. Титлянова (Рязань)

Відновити правду про одного з героїв Горлівського повстання 1905 р.

Більш як 80 років тому назад були страчені вісім учасників, організаторів, керівників Горлівського збройного повстання 1905 р.: Зубарев Олександр (він же Марко Кузнецов) — професійний революціонер, Щербаков Андрій (Єнакієве), Григоращенко Василь (Горлівка), Ткаченко-Петренко Григорій (Єнакієве), Вашаєв Андрій (Дебальцеве), Мітусов Ілля (Овдіївка), Шмуйлович Володимир і Бабич Петро (обидва з с. Гришине). Більшовицька газета «Пролетарій» 3(16) жовтня 1909 р. відзначала безстрашність, з якою вони прийняли свій кінець, підкреслювала безсмертя їхньої справи. «Іх повісили..., але вони живі», — писала газета.

В дакому повідомленні нам хотілося б відновити істину про особистість першого з восьми названих героїв.

Отже, Олександр Михайлович Зубарев був страчений 4 вересня 1909 р. за вироком тимчасового Одеського військово-окружного суду в м. Катеринославі від 7 листопада — 19 грудня 1908 р. у справі про захоплення революціонерами Катеринської залізниці та за підготовку Горлівського збройного повстання в грудні 1905 р. Від подання прохання про помилування, підпису у вітальній телеграмі на ім'я царя він відмовився.

В своєму передсмертному листі О. Зубарев написав: «...купувати життя обманом, підписуючи телеграми, і розкаюватися не міг, я б вічно мучився, що так сказав неправду перед усім світом. Я брехати не можу, я не здатний був так зухвало купити собі життя...»¹. Пам'ять про О. Зубарева увічнена в назві однієї з вулиць м. Горлівки його ім'ям. На місці революційних подій та поранення героя (16 грудня 1905 р.) встановлено обеліск.

У літературі про Горлівське збройне повстання ім'я О. М. Зубарева-Кузнецова інколи поєднується з прізвищем Шайтлендера. При цьому посилаються на книгу П. О. Мойсеєнка «Воспоминання старого революціонера» (М., 1966)*. Так, у редакційному посланні книги К. Є. Ворошилова «Рассказы о жизни. Воспоминания» (М., 1971)

на с. 224 вказується: «В багатьох слідчих документах і жандармських донесеннях поруч з прізвищем Кузнецова-Зубарева давалася помітка «Особа не встановлена». Далі йдеться про те, що у вищезгаданій книзі П. О. Мойсеєнка вперше названо справжнє прізвище цього борця за справу народу — М. Шайтлендер.

Звернемося до спогадів П. О. Мойсеєнка, написаних у 1921—1923 рр. Оцінюючи загальну революційну обстановку в Донбасі в 1905 р., автор писав: «...Особливо сильно проявилася сутичка в Горлівці, де маса була битих і поранених. У числі поранених опинився наш Шайтлендер (прізвище його ніхто не знав, а звали просто Кузнецовим) — про це мені розповіли товариші» (с. 184). Однак П. О. Мойсеєнка не брав участі в горлівських подіях і знаходився у той час на значній відстані від них — у Слов'яно-Сербському повіті.

І все ж у редакційній примітці (с. 271) до вищепроцитованого висловлювання автора читаємо: «Шайтлендер М. (Шоклендер, О. Зубарев, М. Кузнецов) — активний учасник с.-д. підпілля Донбасу, керівник Горлівського збройного повстання (грудень 1905 р.), поранений у бою проти карателів, заарештований у лікарні, за документами значився: «...такий, що іменувався Зубаревим Олександром Михайловичем і Кузнецовим». У жандармському донесенні Столипіну про події в Горлівці відзначалося: «Зубарев Олександр (він же Марко Кузнецов) був на ст. Горлівці, на заводі, на рудниках головним агітатором і керував безпорядками; 16-го грудня з його ініціативи робітники почали стріляти у війська... промови його справляли на багатьох сильне враження». З відміткою у слідчій справі «особа не встановлена» в грудні 1908 р. у числі інших засуджений до страти. Від подання прохання про помилування відмовився, повшений 4 вересня 1909 р. Свідчення Мойсеєнка про справжнє прізвище керівника Горлівського повстання дуже цінне».

Як видно, редакційна примітка без будь-якого обґрунтування значно розширила межі авторської думки у цьому свідченні. І хоч саме воно не узгоджується з багатьма архівними джерелами, версія про ідентичність особи М. Шайтлендера і О. М. Зубарева-Кузнецова знайшла собі місце й у деяких інших публікаціях. Так, Г. І. Петровський у своїх спогадах «Сторінки мину-

¹Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і держ. управління СРСР, ф. 102, ДПОВ, спр. 9, ч. 15 (далі ЦДАЖР).

* Перше видання цієї книги вийшло в світ у 1924 р.

лого»² висвітлюючи збройне повстання в Горлівці, щонайменшою мірою не сумнівався, що Кузнецов-Зубарев і Шайтлендер — одна й та ж особа. Так само вважали і мемуаристи Р. С. Заводовський³ і Чувпило⁴, а слідом за ними й автор найгрунтовнішої узагальнюючої монографії про події 1905 р. у Донбасі О. М. Максимов⁵.

Між тим, О. М. Зубарев-Кузнецов не мав нічого спільного з М. Шайтлендером. Це був робітник — професійний революціонер, який працював до 1904 р. на енакіївському Петровському металургійному заводі. Підсудні за участь у Горлівському повстанні енакіївці⁶ добре знали О. М. Зубарева і вже ця обставина виключає можливість присвоєння ким-небудь публічно в суді його імені. Знаменним є й те, що в усіх трьох своїх працях С. С. Анисимов, адвокат, учасник судового процесу над горлівцями, один з перших дослідників архівних даних про них також не піддавав сумніву особистість та ім'я О. Зубарева-Кузнецова⁷.

Помилковість редакційних приміток, які ми дослідили, призвела до недопустимих в історичних матеріалах наслідків: дані Шайтлендера (меншовика, фельдшера) були автоматично перенесені на Зубарева. Саме так ця особа представлена О. М. Максимовим⁸.

У листопаді 1985 р. ми надіслали на адресу видавництва «Мысль» і «Госполитиздат» претензії щодо цього питання. Автор приміток до книги спогадів П. О. Мойсенка В. І. Сергеев визнав їх помилковість, підтверджуючи, що вони були опубліковані без належного дослідження та при відсутності підстав для ідентифікації двох осіб. Видавництва також визнали претензії обґрунтованими.

Хотілося б донести до читача результати наших особистих дослідницьких пошуків, проведених на основі як опублікованих джерел, так і архівних матеріалів ЦДАЖР СРСР, ЦДА УРСР, Ростовського, Харківського, Донецького держархівів та музеїв. Порівняємо перелік виявлених даних про життя і діяльність О. М. Зубарева-Кузнецова та Шайтлендера (П. О. Мойсенко назвав лише прізвище) в період 1904—1905 рр.

Що стосується О. М. Зубарева-Кузнецова, то в документах ДП МВС прослідковується його діяльність і конспіративне проживання під іменем Олександра Кузнецова

в Харкові 1904 р., 1906 р.⁹; в Облесті Військова Донського, де він працював у ковальському цеху, шлюсарем головних залізничних майстерень Ростова-на-Дону Владикавказької залізниці; його виступи 5 травня 1905 р. на мітингу під час страйку¹⁰, на ст. Харцизьк¹¹, у грудні 1905 р. — в Макіївській волості Таганрозького округу¹². 6 жовтня 1905 р. у Херсоні ним була проведена конспіративна сходка, за що його заарештували, однак, як і всіх затриманих, звільнили через відсутність доказів¹³.

Наприкінці листопада 1905 р. Олександр Михайлович був направлений Ростовським комітетом РСДРП у Горлівку для революційної агітації на прилеглих до Катерининської залізниці станціях з метою підготовки та участі робітників у всеросійському страйку залізничників.

За виявленими архівними документами^{14—16} можна прослідкувати конкретну діяльність О. М. Зубарева-Кузнецова в грудні 1905 р. у такій послідовності:

2 грудня — виступ в ідальні механічного заводу на ст. Харцизьк;

8 грудня — з одержанням телеграми з центру із закликом почати загальний страйк на мітингу на ст. Дебальцеве виступив з промовою;

9 грудня — створив збройні бойові дружини на тій же станції;

9 грудня — організував мітинг робітників і службовців Горлівки, закликав до загального страйку. На мітингу було прийнято звернення «До всіх російських залізниць, рудників, заводів, всіх станцій»;

10—11 грудня — виступи на мітингах у Горлівці із закликом «Відібрати всі надбання Росії і передати трудовому народу!»;

11 грудня — брав участь у мітингу на ст. Ясинувата. Створено страйковий комітет;

12 грудня — організував мітинг на Горлівському машинобудівному заводі, де службовці приєдналися до робітників у боротьбі проти існуючого ладу;

14—15 грудня — проводив мітинги в Микитівці, Дебальцевому, Харцизьку, на яких було вирішено об'єднатися для спільних дій в разі нападу військових сил;

16 грудня — очолив робітничу делегацію Горлівського машинобудівного заводу, яка вимагала від директора підприємства відміни розпорядження від 2 лютого про скорочення 60% робітників.

Майже 500 чол. делегованих були оточені козаками, драгунами, нарядом поліції. Поранений під час сутички О. М. Зубарев-Кузнецов опинився в лікарні, де йому зробили операцію.

⁹ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3Б, № 2239. (далі — ЦДА УРСР).

¹⁰ Серый Ю. И. Страницы прошлого. — Ростов-на-Дону, 1955. — С. 22.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102 Д7, 1905 р., спр. 7636, арк. 19.

¹² Там же, 1906 р., спр. 1057, арк. 108.

¹³ Там же 1905 р., спр. 6123, арк. 5.

^{14—16} ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д. 7, 1906 р., спр. 1057; ф. 124 МЮ 1905 р., спр. 1310, с. 4, 6, 9, 27, 33, 36, 42, 51, 66, 84, 96, 98.

² Петровский Г. И. Страницы прошлого // Лнт. Донбасс. — Альманах 27.— 1955.— С. 89.

³ Великие незабываемые дни: Сб. воспоминаний участников революции 1905—1907 гг. — М., 1970. — С. 150—151.

⁴ Там же. — С. 157—164.

⁵ Максимов А. М. На баррикадах. — Донецк, 1973.

⁶ Анисимов С. С. Восстание в Донском бассейне. — М., 1929.

⁷ Анисимов С. С. Горловское дело. Оценка восстания на линии Екатеринбургской ж. д. 1905 г. — Харьков, 1926; Анисимов С. С. Дело о восстании на Екатеринбургской ж. д. — Л., 1926.

⁸ Максимов А. М. Указ. соч. — С. 96.

17 грудня — бій об'єднаних робітничих загонів з військами, який закінчився поразкою робітників.

22 грудня — О. М. Зубарев-Кузнецов заарештований у лікарні.

Як бачимо, дуже обширним є регіон його революційної діяльності, а саме — територія нинішніх Ростовської, Харківської та Донецької областей, куди, головним чином, входили заводи і шахти Російсько-бельгійського акціонерного товариства, розташовані на Катерининській залізниці.

Що ж стосується особи фельдшера Шайтлендера, то у книзі П. Мойсеєнка розповідається про те, що після 9 січня 1905 р. він взяв участь у страйку робітників Орлово-Оленівського рудника¹⁷, а 5 серпня виступив із засудженням чорносотенців на загальних профспілкових зборах Орлово-Оленівського та Щербинівського рудників, працівників яких обслуговував як фельдшер¹⁸.

Згадка про Шайтлендера є й у збірнику «Матеріали по истории революционных событий 1905 г. на территории, входящей в Артемовский округ (бывший Бахмутский уезд Екатеринославской губ.)» (Артемівськ, 1925). Тут вміщено спогади О. Рабиновича «Вісім повісників». Автор запевняє, що О. М. Зубарев — ніхто інший, як Марко Шайтлендер, син бідного єврея-колоніста Херсонської губернії, який на початку листопада 1905 р. прибув у Горлівку під прізвищем Кузнецова. Але ж сам О. Рабинович, 14-річний учень Горлівського гірничого училища, ще 14 грудня 1905 р., тобто до початку повстання, виїхав з Горлівки¹⁹. До того ж Рабинович не був близький до Олександра Михайловича, не входив до групи його охорони. У спогадах не вказано жодної обставини, випадку чи факту, які б свідчили про його особисті контакти із Зубаревим-Кузнецовим, довіря в їхніх стосунках. Рабинович пише про події, очевидцем чи учасником, яких не був і не міг бути. 14-річний підліток і зрілий, досвідчений конспіратор — чи багато могло бути між ними спільного? На наш погляд, очевидні сумніви в їхній вірогідності.

Нарешті про архівний документ щодо Шоклендера. В Херсонському облдержархіві зберігся фонд Херсонської земської фельдшерської школи, в матеріалах якого можна знайти відомості про те, що в 1901 р. у Таврійську губернію (Крим) на роботу фельдшером був направлений Мордко Мойсейович Шоклендер, 25 квітня 1883 р. народження²⁰. Однак ідентичність особи Шоклендера й Шайтлендера не доказана жодним дослідником.

А ось архівний документ про О. М. Зубарева-Кузнецова після арешту як керівника Горлівського повстання і його втечі з харківської тюремної лікарні. На допиті

23 червня 1908 р. він як обвинувачений визнав, що його справжнє ім'я — Олександр Михайлович Зубарев, а Кузнецов — партійний псевдонім, що йому 30 років, за спеціальністю — слюсар, перед втечею був під слідством у горлівській справі. На документі — власноручний підпис «Олександр Зубарев»²¹.

І все ж у слідчо-судової влади Російської імперії були підстави в усіх обвинувальних актах і вироках зазначати: «Особа його досі не встановлена», «невідомого звання людина, що називає себе Олександром Михайловичем Зубаревим, він же Марко Кузнецов». Адже обвинувачений відмовив усім слідчим, прокурорам і суддям дати відомості про місце свого народження, батьків, сім'ю, професію й роботу. Як доказ цьому: відомості про розшук втікача з-під варти²², листування охоронних відділень ГЖУ про встановлення його особи²³.

Із джерел та документів сім'ї Олександра Михайловича Зубарева відомо, що народився він у 1878 р. в с. Чемлиж Чемлизької волості Севського повіту Орловської губернії. Батько — Михайло Арсентійович Зубарев — неодноразово обирався волосним старостою, а його брат служив діловодом тієї ж волосної управи. Обидва були освіченими, шанованими в селі та повіті людьми.

Олександр там же закінчив школу, відзначався помітними здібностями, був добре розвинений фізично. Батько порадив синові знайти свою долю в місті «на підприємстві», забезпечив його документами.

В 1897 р. Олександр Михайлович почав робітничу діяльність у прокатному цеху нового Петровського залізничного заводу біля ст. Єнакієве Бахмутського повіту Катеринославської губернії. Він систематично приїжджав у відпустку в рідне село, розповідав про страйки, тяжкі умови праці на Донбасі, революційний настрій робітників заводів і шахт.

У 1905 р. зв'язок Олександра Михайловича зі своєю сім'єю перервався. Ймовірно, після його втечі з харківської лікарні для в'язнів 22 серпня 1906 р.²⁴ хворий і травмований, він прибув до рідного села, де жив замкнено. Незабаром його заарештували, однак він знову втік з-під варти. Арешт, мабуть, проводився тільки силами повітової поліції — документів про направлення спецконвою, інших охоронних служб Катеринославської губернії чи Обласної Війська Донського не виявлено. Цим можна пояснити і непоінформованість даних органів про арешт і другу втечу Олександра Михайловича. Зубарев-Кузнецов назавжди залишився для ДП МВС нез'ясованою особою.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 347, оп. 1, спр. 1216, арк. 107, 109.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 102, Д 7, 1905 р., спр. 7636, арк. 27, 27 зв., 28; 22 грудня 1906 р.; 1906 р., спр. 1057, арк. 107, 107 зв. 13 липня 1907 р.; ф. 102, оп. 143, 1906 р.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3 Б № 2239.

²⁴ Харків. обл. держ. арх., ф. 3, оп. 287, спр. 1210.

¹⁷ Мойсеєнко П. А. Воспоминания старого революционера. — С. 179.

¹⁸ Там же. — С. 181—182.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 346, оп. 1, спр. 6, т. 4; спр. 11.

²⁰ Херсон. обл. держ. арх., ф. 20, оп. 1, спр. 5, арк. 82, спр. 6, арк. 29, 91.

Його син Іван у 1925 р. за прикладом батька поїхав «на заробітки» на той же Петровський (тепер Єнакіївський) металургійний завод. Там він багато чув про батька: його здібності, фізичну силу, вплив на робітників, про революційні події. Однак і на заводі ніхто не міг розказати про долю Зубарева-старшого.

26 січня 1941 р. «потомствений металург Зубарев Іван Олександрович» був обраний депутатом Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Для написання біографії стали потрібними точні відомості про батька. Він спробував одержати їх. Для цього він їздив у Горлівку, але повернувся звідти розгубленим. На місці поранення його батька на пам'ятнику був напис: «На цьому місці в 1905 р. царськими катами була відрубана рука революционеру Кузнецову». Звідки йому було знати, що Кузнецов — конспіративна кличка його батька? Подив викликала й відсутність на заводі даних про роботу батька в 1904—1905 рр.

Війна, робота, депутатська діяльність у Верховній Раді СРСР та Єнакіївській міській раді не залишали йому часу для пошуків матеріалів про батька. Мабуть, він не був і досить наполегливим у цьому через свою скромність. Майже в кожному домі Єнакієвого та Горлівки були учасники революційних подій різних періодів, і це сприймалося як звичайне явище в цьому активному робітничому краї. Цим не вихвалялися, однак це глибоко поважали. Помер І. О. Зубарев у 1957 р., так і не дізнавшись правди про гідне життя свого батька, трагічний, але не менш достойний його кінець.

Тепер ми знаємо цю правду і можемо сказати, що ім'я Олександра Михайловича Зубарева в історії першої російської революції 1905—1907 рр. займе своє почесне місце. Автори дякують працівникам архівів і музеїв за подану допомогу та наукову консультацію.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше? Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».